

14-15
6

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

भारतीय सार चित्र-ज्येष्ठ १९३६

एप्रिल-जून २०१४ / खंड ३८ अंक १

आर्थिक महाराष्ट्र
विशेषांक

लोककल्याणमलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये। शोधचर्चाविवादार्थं संवादोऽयं प्रवर्तितः॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक अर्थसंवाद

एप्रिल-जून २०१४ / खंड ३८ अंक १

International Research Journal

ISSN 0973-8452

Reg. No. 31918/77

मनुष्याणां सुतीर्थः।

www.marthipari.org

प्रमुख संपादक
अविनाश रामलाल निकम

सहाय्यक संपादक
शंकर सुदामराव पवार

सल्लागार मंडळ
(२०१२-१५)
प्रशांत काटोले
अशोक खाचणे
राहुल म्होपरे
अशोक हळ्ळी

संपादकीय पत्रव्यवहार
डॉ.अविनाश निकम
मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. ३०,
परिमल कॉलनी,
यशवंत क्लासेसच्या मागे,
शहादा-४२५४०९
जिल्हा नंदुरवार.
मोबा: ९८२२६६५१४१

लेखातील मते लेखकांचीच

अ

उ

क

म

णि

का

अविनाश निकम, शहादा संपादकीय संवाद.....	०१
संतोष दास्ताने, पुणे अर्थशास्त्राचे व्यासंगी प्राध्यापक डॉ.आनंद नाडकणी.....	०३
कुंडलिक भिमराव चौगुले, अलिबाग महाराष्ट्रातील सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमांचा विकास.....	०७
माधव शिंदे, अहमदनगर महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेतील संक्रमण: एक मागोवा.....	१३
शशिकांत चंद्रकांत आंडगे, मोहोळ शेतमाल निर्यात वाढीस म.रा.कृ.पणन मंडळातर्फे प्रोत्साहन... १९ मधुकर रामचंद्र वेदपाठक, मुरुड-जंजीरा कोरडवाहू शेतीअभियानाद्वारे शाश्वतीकरण.....	२६
रामकृष्ण टाले, खापरखेडा, मनिष कायरकर, बल्लारपूर महाराष्ट्रातील पर्यटन उद्योग.....	३२
दिपक चौधरी, मुंबई, अशोक खाचणे, जळगाव महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल: एक दृष्टिक्षेप.....	४३
धनाजी बाबुराव इंगवले, तिसंगी महाराष्ट्रातील नागरीकरण: स्वरूप व कारणे.....	४९
श्रीमती बी. डी. पाटील, ओझर-पिंग महाराष्ट्रातील महिला नागरी सह. बँका: वास्तव व अपेक्षा....	५४
नलिनी पाचणें, पुणे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे विविध पैलू.....	५९
दिलीप रामभाऊ जगताप, नंदुरवार महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था: विविध पैलू.....	६५
गजानन भाकरे, कोल्हापूर महाराष्ट्रातील बँकींग क्षेत्र-नागरी बँका: एक दृष्टिक्षेप.....	७१
वनिता चोरे, चांदूरबाजार महाराष्ट्रातील कृषि विकास: शासकीय धोरण.....	७७
कल्पना भागवत, धुळे; वर्षा नेहेते, भालोद अस्मानी संकट: महाराष्ट्रातील शेती उत्पादन.....	८३
आर.के.नाळे, सरुड महाराष्ट्राचा मानवी विकास निर्देशांक-स्वरूप	९०
संभाजी गोपाळा शिंदे, पिंपरी महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे विशेष पैलू.....	९६
निबंध लेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी रूपरेषा दि.व्यं.जहागिरदार, व्ही.बी. भिसे, विनायक देशपांडे.....	१०३
ज.फा.पाटील, कोल्हापूर-अर्थ शब्दांची वाट पाहे	११३

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँका : वास्तव व अपेक्षा

श्रीमती बी. डी. पाटील, ओझर (मिग),
अर्थशास्त्र विभाग, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
ता.निफाड, जि.नाशिक.
भ्रमणध्वनी : ८६००१००३३४

सहकारी चळवळीचा उदय १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला इंग्लंडमध्ये रॉबर्ट ओवन मुळे झाला. इंग्लंडची औद्योगिक क्रांती सहकारी चळवळीचे खरे उगमस्थान आहे. खऱ्या अर्थाने भारतामध्ये सहकारी चळवळ १९०४ मध्ये सुरु झाली. पण सहकारी चळवळीचा खरा विकास स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच झाला. भांडवलदार व जमीनदारांच्या अमानुष छळामुळे अर्थव्यवस्था स्वावलंबी बनविण्यासाठी सहकारी संस्था, सहकारी बँकांचा उदय झाला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सहकारी चळवळीला शासनाने प्रोत्साहन दिल्यामुळे विकासाचा वेग वाढला, पंचवार्षिक योजनांमधून सहकाराला महत्त्वाचे स्थान दिले गेले. 'सहकार' म्हणजे 'परस्परांच्या मदतीने, परस्परांच्या हितासाठी लोकांनीच निर्माण केलेली ऐच्छिक लोकशाही संघटना होय.' सहकारी चळवळीमुळे लोकांना एकात्मता, बंधुभाव सामुहिक जीवन जगण्याची पद्धत व स्वावलंबन इत्यादीचे महत्त्व समजले. "विना सहकार नाही उद्धार" या उक्तीप्रमाणे सहकाराचे महत्त्व सर्वांना पटले. "एकमेका साहाय्य करू अवघे धरू सुपंध" हे सहकाराचे ब्रीदवाक्य आहे. सहकार ही समान निष्ठा असणाऱ्या समाजाने आपल्याच कल्याणासाठी निर्माण करावयाची एक आदर्श समाजव्यवस्था आहे.

भारतातील सहकारी चळवळीला योग्य दिशा लावण्यात महाराष्ट्राचा फार मोठा हिस्सा आहे. महाराष्ट्र राज्याची भूमी ही सहकारी चळवळीला प्रथमपासूनच पोषक राहिली आहे. सहकारी चळवळ हे महाराष्ट्राचे भूषण आहे. सहकारी चळवळीच्या उगमास जी विविध कारणे कारणीभूत झाली आहेत त्यामध्ये, महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी सावकाराविरुद्ध केलेले बंड हे एक प्रमुख कारण आहे. प्रारंभापासूनच महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला सरकारी नेतृत्वाइतकेच समाजसुधारक, प्रगतीशील उद्योगपती व व्यापारी वर्गाचे नेतृत्व लाभले. त्यामुळेच

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ आघाडीवर आहे. सहकार चळवळीत आज महाराष्ट्र देशातील सर्व राज्यांमध्ये अग्रेसर आहे. एकट्या महाराष्ट्रात २२४३०६ सहकारी संस्था आहेत. लोकशाहीच्या परिपूर्णतेसाठी देशाला सहकारी अर्थव्यवस्थेची जरूरी आहे. हे देशाचा आर्थिक विकासाचा विचार करणाऱ्या सर्वच तज्ञांना मान्य झालेले आहे.

नागरी सहकारी बँकांच्या बाबतीत पाहिले असता असे लक्षात येते की, देशातील एकूण नागरी सहकारी बँकांपैकी (१६५४), ७६% नागरी सहकारी बँका ह्या केवळ महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू व कर्नाटक ह्या चार राज्यातच आहेत. भारताच्या एकूण ६०४ जिल्ह्यांपैकी फक्त ३३३ जिल्ह्यांमध्ये नागरी बँका असून २७१ जिल्ह्यांमध्ये अद्यापपर्यंत तेथे नागरी सहकारी बँका नावालाही नाहीत. भारताचा सर्वांगीण आर्थिक विकास करण्यासाठी ह्या २७१ जिल्ह्यांमध्ये नागरी सहकारी बँका सुरू होणे अगत्याचे आहे.

सहकारी चळवळ ही सर्वासाठी खुली आहे. खुले सभासदत्व व लोकशाही कारभार हे सहकाराचे मुलभूत तत्व असले तरी, देशातील ५०% महिलांचा सहभाग सहकारी चळवळीत असला पाहिजे असे आज सर्व राजकारणी व समाजधुरीनांना पटले आहे. पण तरीदेखील सहकारी चळवळीत महिलांचा सहभाग अत्यल्पच आहे. यात अमूलाग्र बदल होण्याची गरज आहे. महिलांच्या स्वतंत्र सहकारी संस्था, महिला सहकारी बँका मोठ्या प्रमाणात प्रत्येक जिल्ह्यात, प्रत्येक राज्यात आवर्जून झाल्या पाहिजेत. महिला बँकांच्या माध्यमातून, महिलांच्या अन्य सहकारी संस्थांना आर्थिक साहाय्य देता येवू शकेल. महिलांच्या विविध उद्योग-व्यवसायांना आर्थिक मदत व

प्रोत्साहन देता येईल म्हणून महिला बँकेची संकल्पना बाळसे धरू लागली. महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, सावित्रीबाई फुले, पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी, महर्षि कर्वे यांच्यामुळे स्त्री जागृती झाली. सहकार क्षेत्रात महिला आरक्षण आले. त्यामुळे प्रत्येक सहकारी संस्थेत महिलांचा सहभाग वाढला आहे.

हे जरी वास्तव असले तरी, महिलांच्या, महिलांनी व महिलांकरिता चालविलेल्या सक्रिय व उद्दिष्टपूर्ती करून यशस्वीपणे वाटचाल करणाऱ्या संस्था मात्र अत्यल्प आहेत, हे खेदाने मान्य करावे लागते. का, कुणास ठाऊक सहकारी चळवळीत महिलांचा सहभाग कमी आहे. सामाजिक विषमतेचे टोक असणाऱ्या स्त्रींचा सहकार चळवळीत सहभाग वाढवायचा असेल तर सुजाण, सुशिक्षित व प्रगत महिलांनीच जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत. मनुष्याच्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सहकारी चळवळीने भरीव प्रगती केली आहे. त्याचप्रमाणे महिलांनी सुद्धा या सहकार चळवळीत अधिक उत्साहाने, मनापासून व आम्हीसुद्धा पुरुषांपेक्षा कुठेच कमी नाहीत हे दाखवून देण्याच्या जिद्दीने सहकारी चळवळीत झोकून देण्याची व सहकारी चळवळीला वैभव प्राप्त करून देण्याची गरज आहे. बचत, काटकसर व स्वावलंबन ही सहकाराची मूलतत्वे महिलांच्या कर्तृत्वाला चालना देणारी आहेत.

वास्तविक, आज महिला कुठल्याच आघाडीवर मागे नाहीत, हातातील मोजक्याच पैशात संसाराचा गाडा ओढण्याची जबाबदारी असू दे की, भारतासारख्या अतिविशाल, विविधतेने नटलेल्या, विविध धर्म, पंथ, जात व भाषा बोलणाऱ्या अशा देशाच्या पंतप्रधानपदाची

अवघड सूत्रे सांभाळण्याची जबाबदारी असू दे. महिला कुठल्याच बाबतीत मागे नाहीत हेच वेळो-वेळी दिसून आले आहे. मग सहकारातच अल्प सहभाग का? सहकारी संस्था ह्या लोकशाही मूल्यांचे, समानतेचे व सुसंस्काराचे आधारावर कामकाज करतात. म्हणून आजच्या या गतिमान युगात महिला केवळ स्वावलंबी असून भागणार नाही तर महिलांनी आपल्या बरोबर आपल्या कुटुंबांचा, समाजाचा, राज्याचा व राष्ट्राचा विकास साधण्याची गरज आहे. म्हणून महिला सहकारी संस्थांची उभारणी ही काळाची गरज झाली आहे. शासनाची ध्येय-धोरणे पुरकच आहेत. भारत सरकारने स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी वेगवेगळे आयोग नेमून, महिलांना राखीव प्रतिनिधीत्व दिले आहे. सहकारी क्षेत्रामध्ये महिलांना प्राधान्य देण्याचे शासनाचे धोरण कौतुकास्पद आहे. त्याचा सर्वांगीण फायदा महिलांच्या विकासासाठी करून देण्याचे कार्य समाजातल्या सुशिक्षित महिलांनी व राजकारणात असलेल्या महिला प्रतिनिधिनी करणे गरजेचे आहे. शासनाने महिलांसाठी अनेक योजना, सवलती, उपक्रम अमलात आणले आहेत. पण या सर्व गोष्टींचा महिलांनी म्हणावा तसा उपयोग करून घेतला नाही. महिलांनी केवळ प्रपंचात अडकून न पडता पुरुषांबरोबर, खांद्याला खांदा लावून सार्वजनिक, राजकीय, सहकार जीवनात सहभागी होवून, आपल्याबरोबर देशाच्या विकासात हातभार लावावा असे मला वाटते. त्यासाठी बँकिंग हे नामी क्षेत्र आहे.

सध्याची नागरी सहकारी बँकिंग चळवळ ही पूर्णतः पुरुषप्रधान चळवळ राहिलेली आहे. नागरी बँकांच्या सभासदांमध्ये महिलांना मुक्तद्वार

आहे. शासनाच्या धोरणामुळे नागरी बँकांच्या संचालक मंडळात, महिला संचालकांचा अंतर्भाव होवू लागला आहे. तसेच सेवक व अधिकारी वर्गातही महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाने स्थान मिळविले आहे. म्हणजे नागरी सहकारी बँकांच्या व्यवस्थापनाच्या तिन्ही स्तरावर सर्वसाधारण सभा, (सभासद) संचालक मंडळ आणि सेवक यात महिलांचा प्रवेश झालेला दिसत आहे. तथापि, महिलांच्या व महिलांनी सुरू केलेल्या संस्था आणि महिलांच्या, महिलांनी व महिलांच्या विकासासाठी स्थापन केलेल्या महिला बँका या त्या तुलनेत अत्यल्प आहेत. महिलांचे प्रश्न, अडचणी, समस्या ह्या महिलाच अधिक डोळसपणे जाणून घेवून त्यांचे निवारण, सोडवणूक करण्यात अधिक उपयोगी पडू शकतील हे महिलांनीच जाणून घेणे गरजेचे आहे. सहकार खाते किंवा रिझर्व्ह बँक यांचे महिला बँक धोरणही फार जाचक नाही.

महिलांची, महिलांनी व महिलांसाठी स्थापन केलेली महिला बँक ही त्या काळात एक आगळी-वेगळी कल्पना होती. खरे तर प्रत्येक घरा-घरात काटकसर करते, घर खर्चाचे असलेल्या पैशात नियोजन करते आणि हातात असलेल्या पैशाची व खर्चाची योग्य तोंडमिळवणी करते. ती तर गृहलक्ष्मीच असते ना? अगदी डबीपासून ते वर्षभराच्या धान्यापर्यंत योग्य नियोजन करून गृहिणी रोजच्या-रोज खर्चात काटकसर करून बचत करते व आपल्या भविष्यात येणाऱ्या अडी-अडचणींवर मात करते. हाच महिलांचा प्रामाणिकपणा, शिस्त, काटकसरवृत्ती महिला बँकांच्या माध्यमातून अधिक उपयुक्त ठरेल याची महिलांना जाणीव झाली व त्यातूनच स्वतंत्र

महिला बँकांची एका मागोमाग एक निर्मिती होऊ लागली.

स्वतंत्र महिला सहकारी बँकांची स्थापना जरी अलिकडच्या काळात झाली असली तरी, खऱ्या अर्थाने महिलांना बँक व्यवसायात आणण्याचे श्रेय व्यापारी बँकांनाच द्यावे लागते. कारण, सन १९५२ मध्ये त्यातूनच 'दि.पंड्यान बँक लि.' मदुराई (सध्या कॅनरा बँकेत विलीन) या बँकेने मदुराई येथे एक महिला शाखा सुरू केली. त्यानंतर बंगलोर येथे सन १९६२ मध्ये सिंडीकेट बँकेने एक शाखा उघडून तेथे सर्व कर्मचारी महिला नेमून कामकाज चालविले होते. त्याला अतिशय चांगला प्रतिसाद मिळाला. प्रारंभी या बँकेतील महिला कर्मचारी घरोघरी जावून महिलांना बचतीचे महत्त्व पटवून देत असत. बँकांमध्ये महिला कर्मचारी नेमून ग्राहक व ठेवीदार यांना सेवा दिल्यास त्याचा बँक व्यवसायावर चांगला परिणाम होतो याचा अनुभव इंग्लंडमधील 'मर्कलेज् बँकेला' आला होता. त्याच्याच आधारे ही कल्पना भारतात आली.

महिलांना समान नागरी हक्क देणारे जरी अनेक कायदे असले तरी, त्या समाजातील अनेक क्षेत्रात आजही मागे आहेत. तथापि, महाराष्ट्र राज्य याबाबतीत अपवाद मानले पाहिजे. कारण, महिला सहकारी बँकेचा उदय महाराष्ट्रातच झाला. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीत पुरुषांबरोबर काही महिलाही अनेक वर्षांपासून कार्यरत होत्या. महिला बँकेची स्थापना करण्याचा पहिला प्रयत्न सांगली येथे डॉ.शालीनीताई पाटील यांनी कै.वसंतदादा पाटील यांच्या प्रेरणेने, 'श्री.लक्ष्मी महिला सहकारी बँके'ची स्थापना करून केला. या बँकेची स्थापना २१ डिसेंबर १९७१ रोजी

झाली. तथापि, त्या आधी म्हणजे ऑक्टोबर १९७१मध्ये श्रीमती सरोजिनी खंजिरे यांच्या नेतृत्वाखाली इचलकरंजी येथे महिला बँकेचे काम सुरू झाले होते. त्यानंतर मुंबई, कोल्हापूर, सोलापूर, पुणे, जळगांव, नगर, नाशिक येथे महिला बँका स्थापन झाल्या. महाराष्ट्रात आज अखेर ३५ महिला सहकारी बँका असून, त्यांनी आता चांगलेच मूळ धरले आहे. महिला बँकांची कार्यक्षमता व आवश्यकता रिझर्व्ह बँकेलाही आता पटली असून महिला बँकांची स्थापना गुजराथ, कर्नाटक, आंध्र, गोवा, मणिपूर, मध्यप्रदेश इत्यादी राज्यात झाली आहे. भविष्यकाळात भारताच्या उर्वरित राज्यातही महिला बँकांची स्थापना होईल यात शंका नाही.

महाराष्ट्रात सध्या एकूण ३५ महिला सहकारी बँका आहेत. अर्थात त्यांच्या शाखांची संख्या (१२१) ही निश्चितच मोठी आहे. महाराष्ट्रात एकूण नागरी सहकारी बँका ५३९ आहेत. त्यात ३५ महिला सहकारी बँका म्हणजे तशी महिला बँकांची संख्या नगण्यच आहे. परंतु महिला बँकांमुळे महिलांना बँकिंग व्यवहार, बँकेचे कर्ज, बचतीचे महत्त्व, बचतीचे विविध पर्याय, व्यवस्थापनातील सहभाग, या व इतर अनेक विषयांची माहिती महिलांना होवू लागली, ही निश्चितच जमेची बाजू आहे. महिला या बँकांच्या भागधारक बनल्या, सभासद झाल्या, संचालक झाल्या, बँकांचे संचालन करू लागल्या. याबाबतीत महिला बँकांची उपयुक्तता फारच मोलाची आहे.

महाराष्ट्रातील महिला बँकांनी आपल्या कामकाजाची, अर्थकारणाची, बँकिंगची भावी दिशा अत्यंत विचारपूर्वक ठरविणे आणि त्याची

अंमलबजावणी करणे ही या पुढील काळाची गरज ठरणार आहे. महिलांच्या उपक्रमाना विशेष उत्तेजन व प्राधान्य देण्याचे धोरण केंद्र शासनाने जरूर जाहीर केलेले आहे. परंतु महिला बँकांचा विकास आणि याद्वारे सर्वसामान्य महिलांचा सर्वांगीण विकास, उत्कर्ष करण्याची निश्चित दिशा अद्यापही शासनाने ठरविलेली नाही. त्याचबरोबर रिझर्व्ह बँकेनेही त्या अनुषंगाने सखोल अभ्यास करून महिला बँकांना काही खास सवलती दिलेल्या नाहीत. त्यामुळे इतर सर्वसाधारण नागरी सहकारी बँकांना असणारे नियम, अटी आणि निकष महिला बँकांनाही लागू ठेवण्याचे धोरण यापुढेही असेच चालू राहिल्यास महिला बँकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल असे मला वाटते. त्यासाठी शासन व रिझर्व्ह बँकेने याबाबत तातडीने लक्ष घालून, महिला बँकांच्या अडचणींचा विचार करून काही विशेष सवलती महिला बँकांना द्याव्यात असे एक अभ्यासक या नात्याने मला प्रामाणिकपणे वाटते.

त्याचबरोबर महिला बँकांच्या व्यवस्थापनाने देखील अत्यंत जागरूक राहून, शासन व रिझर्व्ह बँक यांच्या नियमांचे अत्यंत काटेकोरपणे पालन करणे, भावनेचा प्रश्न न करता बँकेचा निधी योग्य कारणासाठी वापरण्याचा कटाक्ष पाळणे, कर्जवाटप करताना त्यांच्या परतफेडीच्या हमीची खात्री करणे, ग्राहकाला तत्पर सेवा पुरविणे, बँकेत विश्वस्ताच्या नात्याने कामकाज, कार्यवाही करणे, सेवाभावी, सामुहिक नेतृत्व उभे करणे, अशा अनेक बाबींची प्रयत्नपूर्वक जोपासना करून

प्रत्येक महिला बँकेने ग्राहकांचा व लोकांचा विश्वास वृद्धीगत करणे आवश्यक आहे. एकंदरीत महिला बँकांचा अभ्यास केल्यावरून असे दिसून येते की, महिला सहकारी बँका इतर नागरी सहकारी बँकांप्रमाणेच अर्धव्यवस्थेत आपल्या कार्याची छाप निश्चितपणे पाडू शकतात. या महिला बँका म्हणून त्यांच्याकडे आता साशंक दृष्टीने पाहण्याची गरज राहिलेली नाही. एकूण लोकसंख्येत महिलांचा हिस्सा निम्मा असल्यामुळे महिलांच्या आर्थिक विकासासाठी महिलांनीच झटले पाहिजे. या दृष्टीने महिला बँकांचा भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे.

संदर्भ सूची:

- १) Chandorkar Leela, 'Women in Co-operative field'
- २) देशपांडे रंजना, 'महिला बँकांपुढील आव्हाने / नवी क्षितीजे'
- ३) गुंडे वसुंधरा, 'सहकारी चळवळ व महिला'
- ४) जाधव लतादेवी, 'महिला नागरी सहकारी बँका : भावी दिशा'
- ५) पाटील प्रतिभाताई, 'महाराष्ट्रातील महिला नागरिक सहकारी बँकांचा आढावा'
- ६) कोळी पुष्पांजली, 'महिला नागरी सहकारी बँकांचा विकास समस्या आणि भविष्यकाळ'
- ७) कुंदेन ह.ना., 'महिला नागरी सहकारी बँका- एक विवेचन'
- ८) Sumitra Gowaikar, 'Women Co-operatives and Women in Co-operatives'
- ९) Asha Verulkar, 'Mahila Banks'